

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

ԿՍՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ՀՀ ՉԱԱ ՊԻ

ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՈԿ(Ք)Կ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՊԼԵՆՈՒՄԻ 1921 Թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 4-Ի և 5-Ի
ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ադրբեջանական զանգվածային լրատվական որոշ միջոցներ (մասնավորապես՝ կայքէջերը) ողողված են ադրբեջանցի պատմաբանների և քաղաքագետների նյութերով, որոնցում փորձ է արվում համոզել հասարակայնությանը, թե «վերջապես գտնվել է Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանին «ի սկզբանե» պատկանելու ամենագլխավոր «ապացույցը»։ Խոսքը վերջիններիս մի «հայտնագործության» մասին է, որը կապված է 1921 թ. հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում գումարված ՈԿ(Ք)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4-ի և 5-ի նիստերի՝ Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ հայտնի որոշումների հետ։ Սինչ հարցին անցնելն անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ անդրադառնալ 1917-1921 թթ. Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի խնդրին։

1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանում ցարական ինքնակալության տապալումից հետո Լեռնային Ղարաբաղը փաստացի դուրս էր մնացել նախկին կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի կազմից (նրա կազմում էր 1868 թ.) և հավակնում էր դառնալ առանձին վարչաքաղաքական միավոր։

Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո, 1918 թ. հուլիսի 22-26-ին Ղարաբաղի հայ գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերի մասնակցությամբ Շուշիում հրավիրված ղարաբաղցիների առաջին համագումարն երկրամասը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, լուծարեց հեղափոխական ուժերի ստեղծած ազգային ճակատի ժամանակավոր կառավարությունը և կազմեց նոր կառավարություն։ Վերջինս ստացավ «Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն» անունը, որի իշխանությունը տարածվում էր ինչպես Շուշի քաղաքի, այնպես էլ ողջ գավառի վրա։ Սակայն տարածաշրջանում տեղի ունեցող աշխարհաքաղաքական հետագա

զարգացումները, մասնավորապես՝ թուրք-ադրբեջանական հակահայկական քաղաքականությունը, նոր մարտահրավերների առջև կանգնեցրեց արցախահայությանը: Դիմագրավելով 1918-1920 թթ. ճակատագրական փորձություններին՝ Ղարաբաղը ոչ միայն չհայաթափվեց, այլև նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական ծանրակշիռ օգնության շնորհիվ 1920 թ. գարնանն ազատագրվեց և արցախահայության 9-րդ համագումարի (23-29 ապրիլի 1920 թ.) կողմից հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասը:

Խրադրությունն երկրամասում փոփոխության ենթարկվեց Անդրկովկասում խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականության աշխուժացման, Կարմիր բանակի՝ տարածաշրջան ներխուժելու և Ադրբեջանի խորհրդայնացման արդյունքում: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ 1920 թ. մայիսի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցած արցախահայության 10-րդ համագումարը Լեռնային Ղարաբաղը հռչակեց խորհրդային:

Տարածաշրջանում գործող բարձրաստիճան բոլշևիկ գործիչների աջակցությամբ Բաքուն թեև շարունակում էր ջանքեր գործադրել Կարմիր բանակի զինագրավման տակ գտնվող Ղարաբաղում (ինչպես նաև Ջանգեզուրում և Նախիջևանում) Ադրբեջանի գերիշխանությունը տարածել, սակայն՝ անարդյունք: Ղրան էր խոչընդոտում արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ՌԱՖԽՅ կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրված համաձայնագրով իրավական ձևակերպում ստացավ «Կարմիր զորքերի» կողմից Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի «վիճելի տարածքների» «ժամանակավոր» զինագրավումը: Վերջինս «չէր կանխորոշելու վիճելի տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության կամ Ադրբեջանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության իրավասության խնդիրը»:¹

Այսպիսով՝ պետք է փաստել, որ միջազգային իրավական տեսակետից 1917-1920 թթ. (Ռուսական կայսրության փլուզումից մինչև Ադրբեջանի և Հայաստանի խորհրդայնացումը) Լեռնային Ղարաբաղը հանդիսանում էր վարչաքաղաքական ինքնուրույն միավոր

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с. 574-575.

(եթե անգամ փորձենք անտեսել արցախահայության մի քանի համագումարների՝ Արցախը Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մաս հռչակելու մասին որոշումները), այն երբեք չի եղել ադրբեջանական անկախ պետության կազմում:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը քաղաքական նոր զարգացումներ ստացավ 1920 թ. աշման վերջին՝ պայմանավորված Հայաստանի խորհրդայնացումով: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Լեռնային Ղարաբաղի հարցը լուծվում էր խորհրդային Հայաստանի օգտին: Խորհրդայնացման կապակցությամբ Ադրբեջանի հեղկոմը նոյեմբերի 30-ին հանդես եկավ հռչակագրով, որում նշվում էր, որ Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Հայաստանի միջև սահմանային խնդիր այլևս գոյություն չունի, Ձանգեզուրը և Նախիջևանն անցնում են Հայաստանին, Ղարաբաղի Լեռնային մասին տրվում է ինքնորոշման իրավունք: Հռչակագիրը դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվեց Բաքվի «Կոմունիստ» թերթում: Ավելին, Ադրբեջանի հեղկոմը շուտով «Բուլոքի՛ն, բուլոքի՛ն, բուլոքի՛ն» խորագրով դիմումով (որում Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող մասը տարբերվում էր հռչակագրից) ազդարարեց. «Այսօրվանից վերացված են հայտարարվում սահմանների մասին վեճերը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Լեռնային Ղարաբաղը, Ձանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում են ՀԱՄԻ՝ մասեր»: Որոշում-դիմումը տպագրվել է Երևանի «Կոմունիստ» թերթի 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ի համարում:

Հիմնախնդրի լուծման մասն քաղաքականություն էր իրականացնում նաև ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն: Վերջինիս կողմից 1921 թ. հունիսի 3-ին ընդունված որոշման 5-րդ կետով Հայաստանի կառավարությանը հանձնարարվում էր հռչակագրով հայտարարել «Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին պատկանելիության մասին»:¹ Բյուրոյի որոշումն ընդունվեց միաձայն, կողմ արտահայտվեց նաև Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովը:

Ի կատարումն կովկասյան բյուրոյի որոշման՝ ՀԱՄԻ Ժողկոմ-խորհը, կառավարության նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ 1921 թ. հունիսի 12-ին ընդունեց համապատասխան հայտարարություն. «Ադրբեջանի ՍԽՀ հեղկոմի հռչակագրի (նկատի է առնվում 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի դեկրետը – Կ. Խ.) և Հայաստանի ու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1187, ք. 13: Տե՛ս նաև Нагорный Карабах в 1918—1923 гг., с. 633:

Աղդրբեջանի ԱԽԳ-ների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղն այժմվանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժան մաս»¹: Հայտարարությունը հայերեն, ռուսերեն ու աղդրբեջաներեն լեզուներով հունիսի 19-ին հրապարակվեց Երևանի «Խորհրդային Հայաստան», իսկ հունիսի 22-ին Բաքվի «Բակինսկի ռաբոչի» ռուսալեզու թերթերում:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Խորհրդայնացումից հետո մինչև 1921 թ. կեսերը Ղարաբաղի հարցը լուծվում էր բացառապես հայության օգտին, և թվում էր, որ աղդրբեջանական կողմը վերջնականապես հաշտվել է այդ իրողության հետ: Սակայն դա ամենևին էլ այդպես չէր. աղդրբեջանցիները նախապատրաստվում էին «վճռական գրոհի»:

1921 թ. հունիսի 25-ին Թիֆլիսում հրավիրվում է կովկասյան բյուրոյի մայիսի 2-ի որոշումով կազմավորած Անդրկովկասի հանրապետությունների ներքին սահմանները որոշող հանձնաժողովի անդրամիկ նիստը: Հանձնաժողովում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ Ալ. Բեկզադյանը նիստի մասնակիցներին ներկայացնում է վերջին տարիներին հայ ժողովրդի կրած ծանր կորուստների, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ներկա դժվարին կացության, երկրում կուտակված բազմաժառանգ գաղթականների բնակեցման խնդրի, վերջապես՝ Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրով Հայաստանի համար ստեղծված ծանր վիճակը: Հաշվի առնելով նշվածը՝ Բեկզադյանն առաջարկում է Աղդրբեջանից և Վրաստանից հայկական տարածքների կտրակցումներ կատարել Հայաստանի օգտին:

Հանձնաժողովի աղդրբեջանցի և վրացի ներկայացուցիչները կտրականապես մերժում են տարածքային փոփոխությունների մասին Բեկզադյանի առաջարկը, դա որակում ազգայնական դիրքորոշում, իսկ հանձնաժողովի նախագահ Ա. Կիրովը, որն աջակցում էր վրաց-աղդրբեջանական ալյանսին, շեշտում է. «Քաղաքական նկատառումներից ելնելով՝ ներկայումս տարածքային կտրակցումների մասին խոսք անգամ չի կարող»:²

¹ Նույն տեղում, էջ 636:

² Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 640-642.

Հանձնաժողովի հունիսի 25-ի նիստում առաջ քաշվեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, որի քննարկումը, սակայն, Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Մ. Հուսեյնովի խնդրանքով հետաձգվում է՝ հարցի վերաբերյալ Բաքվից անհրաժեշտ հրահանգներ և լիազորություններ ստացած չլինելու պատճառաբանությամբ:¹

Ստեղծված լարված մթնոլորտում, որը սպառնում էր ծախողել հանձնաժողովի աշխատանքները, Ա. Կիրովը և Գ. Օրջոնիկիձեն հունիսի 26-ին շտապում են հեռագրել Բաքու՝ Նարիմանովին. «Ձանգեզուրում ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի սահմանների որոշման բանակցություններում ընդմիջումը թողնում է խիստ անապաստ տպավորություն: ... Խնդրում ենք շտապ հրավիրել քաղբյուրո և ժողկոմխորի ու լուծել Ղարաբաղի հարցը»: Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հայտնում են նաև հարցի վերաբերյալ իրենց կարծիքը՝ «Անհրաժեշտ է ղեկավարվել այսպիսի սկզբունքով՝ ոչ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես և ոչ մի մուսուլմանական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին»:²

Նույն օրը հրավիրվում է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղ-բյուրոյի և կազմբյուրոյի համատեղ նիստ, որտեղ Օրջոնիկիձեի և Կիրովի առաջարկությունն արմատապես սխալ է համարվում: Ինչ վերաբերվում է Ղարաբաղի խնդրում Բեկզադյանի հարցադրմանը, ապա ընդունվում է հետևյալ որոշումը. «Նկատի ունենալով Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական բացարձակ կապն Ադրբեջանի հետ՝ հարցը պետք է լուծել հենց այդ իմաստով»:³ 1921 թ. հունիսի 27-ին որոշման մասին Բաքվից հաղորդելով Թիֆլիս՝ Հուսեյնովին, նշվում է, որ հակառակ դեպքում Նարիմանովը սպառնացել է Ադրբեջանի ժողկոմխորիի հրաժարականով: Պատասխանում Հուսեյնովը Նարիմանովին հուշում է, որ որոշումը սառնությամբ կընդունվի, որովհետև իր հետ զրույցում Օրջոնիկիձեն շիտակ հայտնել է, որ Ղարաբաղի հարցի լուծումը խորհրդային իշխանության պատվի հարցն է և պետք է լուծել վերջնական ու այն ձևով, «ինչպես ես Ձեզ երեկ հաղորդել եմ»:⁴

¹ Նույն տեղում, էջ 642:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, ք. 7-10:

³ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 645.

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, ք. 11:

Սակայն անգամ բուլշևիկ բարձրաստիճան ղեկավարների վըճռական «հրահանգը» չազդեց Նարիմանովի վրա: Ադրբեջանը կոշտ և անզիջում քաղաքականություն որդեգրեց Ղարաբաղի հարցում: Հանդիպելով ադրբեջանական կողմի նման դիրքորոշմանը՝ Ալ. Բեկզադյանը հունիսի 27-ին հրաժարվում է մասնակցել անդրկովկասյան հանրապետությունների սահմանների հարցի որոշման հանձնաժողովի հետագա աշխատանքներին և պնդում, որպեսզի վիճելի հարցերը փոխանցվեն կովկասյան բյուրոյի քննարկմանը:

1921 թ. հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում գումարված ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4-ի նիստում, որին Օրջոնիկիձեի հրավերով մասնակցում էր Հյուսիսային Կովկասում (Նալչիկում) իր հանգիստն անցկացնող ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդամ Ի. Ստալինը, քննարկելով Ղարաբաղի հարցը՝ քվեարկության արդյունքում ընդունվում է օրինական և արդարացի որոշում «Լեռնային Ղարաբաղը *մտցնել* (ընդգծումը մերն է - Կ.Խ.) ՀՍՄԿ կազմ»: Սակայն որոշմանը դեմ է արտահայտվում Ն. Նարիմանովը, նա պնդում է, որպեսզի հարցի վերջնական որոշումը փոխադրվի ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ: Պլենումն ընդառաջում է Նարիմանովին և վերջինիս առաջարկի ոգով փոխում իր որոշումը. «Քանի որ Ղարաբաղի մասին հարցն առաջացրել է լուրջ տարածայնություններ, - նշվում է նրանում, - ՌԿԿ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն անհրաժեշտ է համարում այն փոխադրել ՌԿԿ վերջնական որոշմանը»:¹

Սակայն հարցը կենտկոմ չհասավ: Հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին, հրավիրվում է կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, ուր վերանայվում են Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ հուլիսի 4-ի պլենումի որոշումները: Առանց քվեարկության պլենումը որոշում է. «Ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջև ազգային խաղաղության և վերին ու Ներքին Ղարաբաղների տնտեսական կապի անհրաժեշտությունից, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից՝ Լեռնային Ղարաբաղը *թողնել* (ընդգծումը մերն է - Կ.Խ.) ԱդրԱԽՀ սահմաններում՝ նրան տրամադրելով մարզային լայն ինքնավարություն ...»:²

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4-ի և 5-ի նշված որոշումներում մեր կողմից ընդգծված բառերը՝ «*մտցնել*» և «*թողնել*», մեծ իրարանցում են առաջացրել ադրբեջանցի մասնագետների

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 649-650.

² Տես նույն տեղում:

շրջանում: Վերջիններս պնդում են, որ գտել են Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանին պատկանելու «ամենահիմնական ապացույցը». ««Թողնել» կարելի է միայն այն, - գրում են նրանք, - ինչը մինչ այդ այնտեղ գտնվել է ի սկզբանե: Այս մեկ պարզ փաստաթուղթը վկայում է, որ Ղարաբաղը միշտ գտնվել է Ադրբեջանի կազմում»:¹ Ադրբեջանցի հետազոտողների «մտքի թռիչքին», «խորը գիտելիքներին» և «երկաթյա տրամաբանությանը» կարելի է նախանձել: Թող մասնագետները պնդեն իրենցը, սկզբնաաղբյուրների վրա հիմնված հարյուրավոր հատորներ հրատարակեն, անհերքելի փաստաթղթեր ներկայացնեն, միևնույն է՝ ադրբեջանցի մասնագետները ռուսերեն ընդամենը երկու բառի՝ «включить» և «оставить» բառախաղի միջոցով «ապացուցել են» Ղարաբաղի պատկանելության խնդիրը: Իրոք որ, ինչպես նման դեպքերում են ասում՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Մեկ հարցում, թերևս, կարելի է համաձայնվել ադրբեջանցի պատմագիրների հետ: Դա այն է, որ նրանք «զարմանում և ծիծաղելի են համարում», թե ինչու հայերը, ինչպես նաև «անկախ մեդիա-աղբյուրները և անգամ երրորդ երկրների քաղաքական գործիչները», նշում են, թե «Ղարաբաղը Հայաստանից խլվեց և Ադրբեջանին փոխանցվեց Ատալիյի թեթև ծեռքով»: «Հիշեցնենք սակայն, - շարունակում է ադրբեջանցի պատմագիրը, - որ գործը տեղի է ունենում 1921 թ. կեսերին, երբ իշխանությունն երկրում ամբողջությամբ գտնվում էր գործունակ և ուժեղ Վ.Ի. Լենինի ձեռքերում, իսկ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի շարքային անդամ Ի.Վ. Ստալինի մասին դեռ շատ քչերը գիտեին»:²

Այո, հուլիսի 5-ի որոշման ընդունման գործում ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդամ Ատալիյի բացասական դերը մեծ էր, բայց, կարծում ենք, ոչ՝ որոշիչ: Այլապես, ինչո՞վ բացատրել, որ Ստալինի ներկայությամբ հուլիսի 4-ի նիստին չէր խանգարել Հայաստանի օգտին արդարացի որոշման ընդունմանը: Չի բացառվում, որ հուլիսի 4-ի որոշումից հետո ադրբեջանական կողմին հաջողվել էր ստանալ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի առավել ազդեցիկ անդամների՝ Լենինի և Տրոցկու աջակցությունը, համոզել նրանց՝ հրահանգել Կովկասյան բյուրոյին

¹ http://news.bakiiilar.az/news_razvenchanie

² Տե՛ս նույն տեղում:

Ադրբեջանի օգտին վերանայել հուլիսի 4-ի որոշումը: Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշման կայացման նշված վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ պլենումին խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Ալ. Մյասնիկյանը, Նարիմանովի օրինակով, չպնդեց դարաբաղյան հարցի վերջնական լուծումը ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ փոխադրելու հարցում, որի իրավունքը նա ուներ:

Հայկոմկուսի առաջին համագումարում (26-29 հունվարի 1922 թ.) ունեցած ելույթում, հերքելով իր և ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի հասցեին հնչած խիստ քննադատությունը և ծանր մեղադրանքները, որ վերջիններս Ղարաբաղի հարցում չդրսևորեցին վճռականություն և ավելի հաստատական չպնդեցին երկրամասը խորհրդային Հայաստանին միացնելու հարցում, Ալ. Մյասնիկյանը, կարծես արդարանալով, նշում է միայն, որ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի նիստը հիշեցնում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների մախկին ղեկավարների պայքարը. «Այսպես՝ Ադրբեջանն ասում էր, եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա մենք նավթ չենք մատակարարի»:¹ Սակայն պետք է ենթադրել, որ անդրկովկասյան բանակցություններում Նարիմանովի կողմից որպես որոշիչ կռվան առաջ է քաշվել ոչ միայն ադրբեջանական նավթի, այլև «թուրքական գործոնը»: Գաղտնիք չէ, որ պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում բուլշևիկյան առաջնորդների համար որոշիչը ոչ թե ճշմարտությունն էր և հայ ժողովրդի արդար պահանջատիրությունը, այլ հենց Բաքվի նավթը և քեմալական Թուրքիայի բարեհաճ տրամադրվածությունը՝ համաշխարհային հեղափոխությունը դեպի մոսուլմանական Արևելք տարածելու հեռանկարի առումով: Հավելենք նաև, որ խորհրդային Ռուսաստանի վրա թուրք-ադրբեջանական ճնշումը կրում էր հետևողական և շարունակական բնույթ:²

Պատմության նմանատիպ «սպիտակ էջերի» բացահայտման խնդիրն է, որ պետք է մտահոգի իրական մասնագետին, այլ ոչ բառախաղի օգնությամբ անհեթեթ և ճշմարտությունից շատ հեռու հետևություններ կատարելը, ինչով տարված են ադրբեջանցի շատ «մասնագետներ»:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 2, թթ. 13, 23:

² Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Ե., 2007, էջ 106-111:

Ինչևէ, ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշումով խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնադրար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, ոտնահարվեցին Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը (94,4 տոկոս) կազմող հայության իրավունքները, անտեսվեցին Խորհրդային Չայաստանի շահերը: Ահա թե ինչու ԴԿ(Բ)Կ կենտկոմը 1921 թ. հուլիսի 16-ին միանգամայն սխալ և անբավարար ճանաչեց Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի որոշումը:¹

Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում «թողնելու» կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշումից հետո Ադրբեջանի ղեկավարությունը ջանք ու եռանդ չէր խնայում՝ ստանալու արցախահայության համաձայնությունը՝ Ադրբեջանի գերիշխանությունը ճանաչելու հարցում: Այդ նպատակին հասնելու համար ադրբեջանական իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր շրջաններում լայն քարոզարշավ անցկացրեցին, սակայն ամենուրեք հանդիպեցին «սառը դիմադրության»: Բաքվի ջանքերով Ստեփանակերտում հրավիրված շրջանի գործադիր կոմիտեների ներկայացուցիչների 1921 թ. հուլիսի 28-ի համագումարի աշխատանքների մասին Ղարաբաղից երևան ուղարկած գաղտնի զեկուցագրերից մեկում նշվում է. «Դրությունն օրհասական է, խնդրում ենք միջոցներ ձեռնարկել Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Չայաստանին միացնելու համար»:² Այդպիսին էր Արցախի ողջ հայ բնակչության միահամուռ ցանկությունը, սակայն դրա հետ ոչ-ոք հաշվի չէր նստում:

Այնուհանդերձ, արցախահայության և Խորհրդային Չայաստանի ղեկավարության հաստատակամ և հետևողական ջանքերի շնորհիվ (երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո) Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին նահանջել և 1923 թ. հուլիսի 7-ի որոշումով Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավար մարզի կարգավիճակ:³ Ճնշումների պայմաններում գնալով այդ քայլին՝ ադրբեջանական կողմը, սակայն, նոր ծուղակ էր նախապատրաստում արցախահայության համար՝ մարզի սահման-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 39, թ. 18:

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7, թթ. 41-42:

³ Sb'u Nagornyy Karabakh v 1918-1923 гг., էջ 669-670.

ներն այնպես «ճշգրտվեցին», որ Լեռնային Ղարաբաղի զգալի մասը (այդ թվում՝ Լաչինի (Քաշաթաղի) հատվածը) անջատվեցին մարզից և դրվեցին Ադրբեջանի անմիջական ենթակայության տակ:

Ինքնավար մարզի կարգավիճակի շնորհիվ էր նաև, որ խորհրդային տարիներին Արցախը դիմակայեց Ադրբեջանի սադրանքներին և ազգային խտրականության քաղաքականությանը, չհայաթափվեց: Իսկ պատմական ճշմարտությունն ու արդարությունը վաղ թե ուշ հաղթանակում են, և դրա ցայտուն օրինակն է ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի ճանապարհությունը (Արցախ), որը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական հերոսական պայքարի շնորհիվ ձեռք է բերել իր անկախությունը, դարձել Մայր Հայրենիքի անբաժան մասը: